

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)



Το εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου
Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226)

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

doi: [10.12681/dchae.437](https://doi.org/10.12681/dchae.437)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΤΣΑΝΗ Α. (2011). Το εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 149–164. <https://doi.org/10.12681/dchae.437>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το εικονογραφημένο ευαγγέλιο του Βασιλείου
Μελιτηνιώτη (Καισάρεια, 1226)

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 149-164

ΑΘΗΝΑ 2005

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΕΛΙΤΗΝΙΩΤΗ (ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ, 1226)

Το 1915 ο Σπυρίδων Λάμπρος δημοσίευσε στο περιοδικό *Νέος Ελληνομνημών* δύο έγγραφα του Υπουργείου Παιδείας με χρονολογία 1854, που είχε εντοπίσει ο διευθυντής των ΓΑΚ Ι. Βλαχογιάννης και τα οποία αφορούσαν την προσφορά προς πώληση στο Υπουργείο ενός χειρογράφου από ανώνυμο ιδιώτη¹. Με το πρώτο έγγραφο, που υπογράφει ο υπουργός Σ. Βλάχος και ο τμηματάρχης Α.Ζ. Μάμουκας, συνιστάτο επιτροπή ειδικών από τους Στ. Κουμανούδη, Θ. Μανούση, Α.Ρ. Ραγκαβή και Ιω. Βενθύλο, προκειμένου να εξετάσουν το χειρόγραφο και να αποφανθούν για τη γνησιότητα και την αξία του. Το δεύτερο έγγραφο περιέχει την έκθεση της επιτροπής η οποία, αφού εξήτασε το χειρόγραφο «περιέχον τὰ τέσσερα εὐαγγέλια», διαπίστωσε ότι γράφηκε «κατὰ τὸ 1226 μ.Χ. ἐν Καισαρείᾳ, διὰ χειρὸς Βασιλείου πρωτονοταρίου Μελιτηνιώτου, υἱοῦ Ὁρέστου ἱερέως ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σελδσοῦκου Σουλτάνου Ἀλά-Ἐδδὶν Καϊ-Κοβάδ, υἱοῦ Γαϊάθ-Ἐδδὶν Καϊ-Χοσρόη». Η έκθεση αναφέρεται στη γραφή «ἰκανῶς κομψή ψιλογραφία» και στα ορθογραφικά λάθη, και καταλήγει «ὅτι πρὸς σκοπὸν φιλολογικὸν ἢ καὶ ἀρχαιογραφικὸν ἢ ἀγορὰ τοῦ χειρογράφου εἶναι περιττὴ, μὴ χρησιμεύοντός τι πρὸς τοῦτο». Σύμφωνα με ιδιόχειρο σημείωμα του Μάμουκα, αν και το χειρόγραφο δεν είχε κριθεί από την Επιτροπή «ἄξιον ν' ἀγορασθεῖ», όταν επεστράφη σε δικηγόρο, πιθανῶς εκπρόσωπο του πω-

λητή, κατά παραγγελίαν του Υπουργού προτάθηκε η αγορά του, «ἀπλῆς περιεργείας χάριν», εφόσον ο ιδιοκτήτης δεν ζητούσε υπέρρογκη τιμή. Επειδή προφανῶς δεν συμφώνησαν στην τιμή, το βιβλίο δεν αγοράστηκε τότε από το Υπουργείο.

Όταν ο Σπ. Λάμπρος δημοσίευσε τα παραπάνω έγγραφα, το χειρόγραφο είχε ἤδη γίνει γνωστό στο επιστημονικό κοινό, ὅπως και ο ἴδιος επισημαίνει, ως το «ευαγγέλιο του Δούμπα», με δύο δημοσιεύσεις στη γερμανική γλώσσα, το 1902 και το 1904 αντίστοιχα, από το διευθυντή του ελληνικού σχολείου της Βιέννης καθηγητὴ Ευγένιο Ζωμαρίδη². Σύμφωνα με τη δημοσίευση του Ζωμαρίδη, το ευαγγέλιο τότε ανήκε στον Νικόλαο Θεοδώρου Δούμπα (1854-1928), γόνο επιφανούς οικογένειας της διασποράς, που ἔζησε στη Βιέννη³. Ο Ευγένιος Ζωμαρίδης αναφέρει ὅτι το χειρόγραφο δώρησε στον πατέρα του Νικολάου, τον Θεόδωρο Στεργίου Δούμπα (†1880), ο ἔλληνας νομομαθής, υπουργός και καθηγητὴς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν Μιχαὴλ Ποτλῆς (1810-1863), ο οποίος κατέφυγε στη Βιέννη μετά την ανατροπή του Ὁθωνα⁴. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι λίγο μετά την αποτυχημένη προσπάθεια πώλησης στο Υπουργείο Παιδείας το χειρόγραφο κατέληξε στα χέρια του Ποτλή, ο οποίος εκτιμώντας αὐτὸ περισσότερο, το αγόρασε και στη συνέχεια το προσέφερε. Από την οικογένεια Δούμπα το χειρόγραφο πέρασε, ἄγνωστο πότε, στην κατοχή της Ελένης Σταθάτου, η

¹ Σπ. Λάμπρος, Σύμμικτα. Εὐαγγέλιον τοῦ 1226 ἐκ Καισαρείας, ΝΕ 12 (1915), 244-247.

² E. Zomarides, Eine neue griechische Handschrift aus Caesarea vom J. 1226 mit armenischer Beischrift, *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde* 2 (1902), 2-6, εικ. φφ. 132v, 165v, 166r. Ο ἴδιος, *Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift vom Jahre 1226, mit zwei Lichtdrucktafeln*, Λειψία 1904, 5-28, εικ. φφ. 9v, 132v, 165v, 166r, 166v.

³ I.M. Τζαφέττας - E. Konecny, Νικόλαος Δούμπα, *Nikolaus Dumba (1830-1900)*, Θεσσαλονίκη 2002, 250-251 και 256-257 (ἐνθετο γενεαλογικὸ δέντρο της οικογενείας Δούμπα). Ο Νικόλαος Θεο-

δώρου Δούμπα ήταν ανεψιός του Νικολάου Στεργίου Δούμπα (1830-1900), επιχειρηματία, πολιτικού, προστάτη των τεχνών και εθνικοῦ ευεργέτη της Αυστρίας και της Ελλάδος.

⁴ Ο Μιχαὴλ Ποτλῆς, που καταγόταν ἀπὸ την Ἠπειρο, γεννήθηκε στη Βιέννη το 1810, ὅπου σπούδασε Νομικά. Το 1835 ἦλθε στην Αθήνα, το 1855 ἔγινε καθηγητὴς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν, το 1857 Υπουργός Παιδείας και Εκκλησιαστικῶν, ἐνὸς το 1859 ἀνέλαβε το Υπουργεῖο Δικαιοσύνης. Μετά την ανατροπή του Ὁθωνα ἐπέστρεψε στη Βιέννη, ὅπου πέθανε το 1863. Βλ. *Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη*, τ. 10, Αθήνα 1930, 847.

οποία το δώρησε με τη σειρά της το 1947 στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη μαζί με άλλα δύο χειρόγραφα. Η δωρεά γνωστοποιήθηκε στο επιστημονικό κοινό με τη δημοσίευση του P. Topping για την ιστορία και τις συλλογές της Γενναδείου⁵. Το χειρόγραφο επανεμφανίζεται στη δημοσίευση της Συλλογής Ελένης Σταθάτου το 1957-1958 με τη σημείωση ότι έχει δωρηθεί, ήδη, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη⁶.

Το ευαγγέλιο που έγραψε ο Βασίλειος Μελητηνιώτης ανήκει μέχρι σήμερα στη συλλογή της Γενναδείου με κωδικό αριθμό 1.5, αφού διέγραψε έναν ολόκληρο κύκλο περιπλήνσεων. Οι προαναφερθείσες δημοσιεύσεις του στις αρχές του 20ού αιώνα ανέδειξαν το φιλολογικό, παλαιογραφικό και ιστορικό ενδιαφέρον του, ενώ η πληρέστερη φωτογραφική τεκμηρίωσή του στον κατάλογο της Συλλογής Σταθάτου έκανε γνωστή τη διακόσμηση και εικονογράφησή του. Έκτοτε έχουν γίνει σποραδικές αναφορές στο χειρόγραφο σε ποικίλες δημοσιεύσεις και καταλόγους⁷. Με αφορμή την πρόσφατη έκθεση χειρογράφων της Γενναδείου⁸ και τη διοργάνωση σχετικής ημερίδας στη μνήμη του Γιώργου Γαλάβαρη και του Μανούσου Μανούσακα, μια σύγχρονη συνολική επανεξέτασή του, η οποία θα αναζητήσει τα ποικίλα πρότυπά του και θα συνοψίζει την πολύπλευρη σημασία αυτού του «περιέργου»⁹, όπως έχει χαρακτηριστεί, χειρογράφου κρίνεται σκόπιμη.

Πρόκειται για έναν πολύ μικρό κώδικα, που χωράει στην παλάμη ενός χεριού. Αποτελείται από 175 φύλλα λεπτής, ελαφρά κυρινωπής περγαμινής, διαστάσεων μόλις 10×7,3 εκ. Οι πληροφορίες για το γραφέα Βασίλειο Μελητηνιώτη, την Καισάρεια και το έτος 1226, προσφέρονται από το βιβλιογραφικό σημείωμα (φ. 166r-166v) και έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους ιστορικούς. Τα πρόσθετα κείμενά του, πεζά και έμμετρα, έχουν απασχολήσει τους φιλολόγους, ενώ η διακόσμηση και η εικονογράφησή του τους ιστορικούς της τέχνης. Αναλυτικά το περιεχόμενο του χειρογράφου είναι το ακόλουθο:

φ. 1r: κενό (μεταγενέστερα σημειώματα¹⁰).



Εικ. 1. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 1v: Σημείωμα του αγίου Επιφανίου.

φ. 1v: Σημείωμα του αγίου Επιφανίου. Απλή ταινία ως πλαίσιο (7,5×4,5 εκ.) (Εικ. 1).

φφ. 2r-3r: Επιστολή Ευσεβίου προς Καρπιανόν. Διακοσμημένο πλαίσιο (7,3×4,5 εκ.) (Εικ. 2).

φφ. 3v-7r: Κανόνες αντιστοιχίας των ευαγγελίων. Διακοσμημένοι πίνακες (7,3×4,7 εκ.).

⁵ P. Topping, *La Bibliothèque Gennadeion, son histoire et ses collections*, *L'Hellénisme Contemporain*, 2 series, 9 (1955), 145.

⁶ *Collection Hélène Stathatos, Les objets byzantins et postbyzantins, Manuscrits* (par P.-J. Croquison), Limoges 1957, 79-80, πίν. XIV-XV (φφ. 1v, 2r, 166r, 166v, 9v, 55v, 85v, 132v, 133r).

⁷ I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, *Byzantina Neerlandica* 8, Leiden 1983, 49, αριθ. 176, εικ. 327 (φ. 132v), 328 (φ. 133r).

⁸ Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων, *Κατάλογος Έκθεσης Χει-*

ρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία (επιμ. Μ. Πολίτη - Ε. Παππά), Αθήνα 2004, 25-28, αριθ. 3, εικ. 5-6 (Α. Μητσάνη).

⁹ Ο χαρακτηρισμός του χειρογράφου ως «curious», ανήκει στον R.S. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, Νέα Υόρκη 1980, 20.

¹⁰ Με μαύρο μελάνι: *Ι κε οκτώ θεφόρον*. Με μολύβι: *July 1947*, 1226, ms 1.5, 6035.



Εικ. 2. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 2r: Επιστολή Ευσεβίου προς Καρπιανόν.

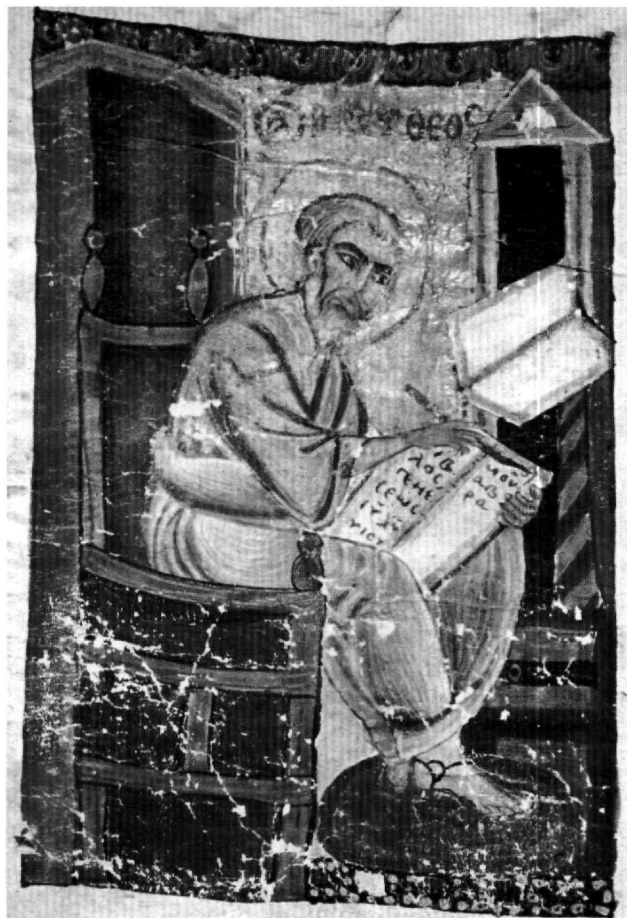
- φ. 7v: Υπόθεσις εις το κατά Ματθαίον ευαγγέλιο. Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ματθαίο (Παράρτημα, αριθ. Ι).
- φ. 8r-8v: Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ματθαίο (αριθ. ΙΙ). Κεφάλαια του κατά Ματθαίον ευαγγελίου.
- φ. 9r: Κενό.
- φ. 9v: Μικρογραφία με τον ευαγγελιστή Ματθαίο (6,7×4,5 εκ.) (Εικ. 3).
- φ. 10r: Επίτιτλο (1,6×4 εκ.) Ίχνη περιγράμματος μορφής στην εξωτερική ώα.
- φφ. 10r-52r: Το κατά Ματθαίον ευαγγέλιο.
- φ. 52v: Υπόθεσις εις το κατά Μάρκον ευαγγέλιο. Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Μάρκο (αριθ. ΙV).
- φ. 53r-53v: Κεφάλαια του κατά Μάρκον ευαγγελίου.
- φ. 54r: Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ματθαίο (αριθ. ΙΙΙ).

- φ. 54v: Κενό.
- φ. 55r: Κενό.
- φ. 55v: Μικρογραφία με τον ευαγγελιστή Μάρκο (6,9×4,3 εκ.) (Εικ. 4).
- φ. 56r: Επίτιτλο (0,9×4,3 εκ.). Ίχνη χρωμάτων στην εξωτερική ώα.
- φφ. 56r-82r: Το κατά Μάρκον ευαγγέλιο.
- φ. 82v: Υπόθεσις εις το κατά Λουκάν ευαγγέλιο. Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Λουκά (αριθ. VI).
- φ. 83r-83v: Κεφάλαια του κατά Λουκάν ευαγγελίου.
- φ. 84r: Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Μάρκο (αριθ. V).
- φ. 84v: Κενό.
- φ. 85r: Κενό.
- φ. 85v: Μικρογραφία με τον ευαγγελιστή Λουκά (6,9×4,5 εκ.) (Εικ. 5).
- φ. 86r: Επίτιτλο (0,8×4,8 εκ.). Λέων στην εξωτερική ώα (Εικ. 6).
- φφ. 86r-129r: Το κατά Λουκάν ευαγγέλιο.
- φ. 129v: Υπόθεσις εις το κατά Ιωάννην ευαγγέλιο.
- φ. 130r: Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο (αριθ. VIII).
- φ. 130v: Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Λουκά (αριθ. VII) Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο (αριθ. IX).
- φ. 131r-131v: Βιογραφία Ιωάννη του Θεολόγου. Επίγραμμα στον ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο (αριθ. X).
- φ. 132r: Κενό.
- φ. 132v: Μικρογραφία με τον ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο (6,9×4,5 εκ.) (Εικ. 7).
- φ. 133r: Επίτιτλο (0,9×4,3 εκ.). Αετός στην εξωτερική ώα (Εικ. 8).
- φφ. 133r-165v: Το κατά Ιωάννην ευαγγέλιον.
- φ. 165v: Σημείωμα στην αρμενική.
- φ. 166r: Επίγραμμα στους τέσσερις ευαγγελιστές (αριθ. XI) (Εικ. 9).
- φ. 166r-166v: Βιβλιογραφικό σημείωμα (κολοφών) (Εικ. 9 και 10).
- φ. 166v: Σημείωμα στην αρμενική (Εικ. 10).
- φφ. 167r-169v: Συναξάριον των ευαγγελίων.
- φφ. 170r-173v: Μηναϊον ολόκληρου του έτους.
- φφ. 174r-175v: Ανάγνωση των περικοπών του ευαγγελίου κατά τη θεία λειτουργία¹¹ (μεταγενέστερο χέρι, 14ος-15ος αι.).
- Όπως διαπιστώνεται από το περιεχόμενό του, το χειρόγραφο, εκτός από τα τέσσερα ευαγγέλια, περιλαμβάνει

¹¹ Για το κείμενο, το οποίο αρχίζει *Χρὴ εἰδέναι τὰ εὐαγγέλια πῶς δεῖ ἀναγινώσκεισθαι...*, βλ. Zomarides, *Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift* (υποσημ. 2), 20-21.

μια σειρά προλόγων, υποθέσεων και επιγραμμάτων¹², που αποτελούν μεν συνήθη πρακτική, αλλά το πλήθος, η ποικιλία και η πληρότητά τους υποδεικνύουν αντίστοιχα ένα καλλιεργημένο περιβάλλον και ανάλογα βυζαντινά πρότυπα. Το *Σημείωμα του ἁγίου Επιφανίου* για τους τέσσερις ευαγγελιστές (Εικ. 1), που προηγείται του χειρογράφου, αναφέρεται στον τόπο που εγράφησαν τα ευαγγέλια, στη γλώσσα και στα ομοιώματα-σύμβολά τους. Έπεται η *Επιστολή του Ευσεβίου προς Καρπιανόν* (Εικ. 2) που περιέχει οδηγίες σχετικά με τη χρήση των Κανόνων αντιστοιχίας των ευαγγελίων, οι οποίοι ακολουθούν σε οκτώ πίνακες. Σε κάθε ευαγγέλιο προηγείται η *Υπόθεσις* του, που αναφέρεται περιληπτικά στο περιεχόμενό του, ακολουθεί ο πίνακας των *Κεφαλαίων* του και στο τέλος του ευαγγελίου σύντομη φράση πληροφορεί για το έτος έκδοσής του μετρούμενο από την Χριστού Ανάληψη. Μεγαλύτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ιαμβικά δωδεκασύλλαβα επιγράμματα (Παράρτημα, αριθ. I-X), που αφιερώνονται σε κάθε ευαγγελιστή: τρία στον Ματθαίο, δύο στον Μάρκο, δύο στον Λουκά και τρία στον Ιωάννη τον Θεολόγο¹³. Το ευαγγέλιο του Ιωάννη συνοδεύεται επίσης από μία σύντομη βιογραφία του ευαγγελιστή. Το κείμενο κλείνει με ένα ακόμη επίγραμμα στους τέσσερις ευαγγελιστές (Παράρτημα, αριθ. XI)¹⁴, το οποίο προηγείται του βιβλιογραφικού σημειώματος, γραμμένο στο ίδιο φύλλο (Εικ. 9 και 10).

Το τελευταίο τετράστιχο επίγραμμα στους τέσσερις ευαγγελιστές (αριθ. XI), γνωστό στα χειρόγραφα ήδη από τον 11ο αιώνα και μάλιστα εικονογραφημένο, έγινε δημοφιλές στο 12ο αιώνα¹⁵, ιδίως στα χειρόγραφα της λεγόμενης «διακοσμητικής τεχνοτροπίας» (β' μισό του 12ου αι.). Τέσσερα μάλιστα από αυτά τα χειρόγραφα προέρχονται από το ίδιο χέρι, ανάμεσα στα οποία το λεγόμενο ευαγγέλιο του Καραχισάρ¹⁶. Δεν είναι όμως άγνωστα τα παραδείγματα και σε χειρόγραφα του 13ου και του 14ου αιώνα. Από τα άλλα επιγράμματα αφιε-



Εικ. 3. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη I.5, φ. 9ν: Ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

ρωμένα σε μεμονωμένους ευαγγελιστές, τα μεν τετράστιχα ή πεντάστιχα, που αποτελούν μία ομάδα (αριθ. III, V, VII, X), απαντούν σπανιότερα πριν από το 13ο αιώνα, αλλά γίνονται περισσότερο δημοφιλή στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα στα χειρόγραφα του

¹² Όλα τα κείμενα, πεζά και έμμετρα, του χειρογράφου δημοσιεύονται από τον Zomarides, *Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift* (υποσημ. 2), 8-21, ενώ η αρχή τους στο Zomarides, *Eine neue griechische Handschrift aus Caesarea*, ό.π. (υποσημ. 2), 3-4. Για τα κείμενα αυτά βλ. επίσης H.Fr. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, I, 1, Βερολίνο 1902, 303-304 (Επιφάνιος), 314-316 (Υποθέσεις), 388-389 (Ευσέβιος), 405-411 (Κεφάλαια).

¹³ Βλ. υποσημείωση 12. Επίσης, Α. Κομίνης, *Συναγωγή επιγραμμάτων εις τούς τέσσαρας ευαγγελιστάς*, *EEBΣ* 21 (1951), 254-279, και ιδιαιτ. 263, 264, 267, 270, 271, 279.

¹⁴ Στο ίδιο, 279. E. Follieri, *Epigrammi sugli evangelisti dai codici Barberini greci 352 e 520*, *BollGrott* 10 (1956), 155, αριθ. 18.

¹⁵ Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature* (υποσημ. 9), 10, 13-14, υποσημ. 62. Ο ίδιος, *Michael the Monk and his Gospel Book, XVe CIEB, Actes*, II: *Art et Archéologie*, Αθήνα 1981, 576-577.

¹⁶ A. Weyl Carr, *A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century*, *DOP* 36 (1982), 42, υποσημ. 18: Σικάγο 965, Λαύρας B26, Λένινγκραντ 105, Παλέριο 4. Η ίδια, *Gospel Frontispieces from the Comnenian Period*, *Gesta* 21/1 (1982), 11, υποσημ. 79.

Θεοδώρου Αγιοπετρίτη¹⁷ και σε άλλα παλαιολόγια, όπως το τετραεὐάγγελο της Πάτμου, κώδ. 81 (1334/35), όπου τα επιγράμματα αναγράφονται ως πλαίσιο γύρω από τις μικρογραφίες¹⁸. Τα μεγαλύτερα επιγράμματα (αριθ. I, II, IV, VI, VIII, IX) είναι γνωστότερα σε χειρόγραφα του 13ου και του 14ου αιώνα.

Ορισμένα από τα επιγράμματα αυτά, της πρώτης ομάδας, αποδίδονται στον Νικήτα Παφλαγόνα και η συγγραφή τους ανάγεται στον 9ο αιώνα¹⁹, οι συγγραφείς των υπολοίπων όμως είναι άγνωστοι. Το ιδιαίτερο στοιχείο στο χειρόγραφο του Μελιτηνιώτη βρίσκεται στη συγκέντρωση και «έκδοση» όλων αυτών των επιγραμμάτων, γεγονός που δηλώνει αφ' ενός την ποικιλία των διαθέσιμων προτύπων και αφ' ετέρου το ανεπτυγμένο φιλολογικό ενδιαφέρον του αντιγραφέα.

Οι *Υποθέσεις* και των τεσσάρων ευαγγελίων ανήκουν σε έναν ομοειδή τύπο, που αρχίζει με την κοινή φράση: *Κατὰ Ματθαῖον (Μάρκον, Λουκᾶν, Ἰωάννην) τὸ εὐαγγέλιον ἐπιγράφεται ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ Ματθαῖος (Μάρκος, Λουκᾶς, Ἰωάννης) ...συνεγράψατο τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο*. Αν και ο συγγραφέας των κειμένων παραμένει άγνωστος, ο von Soden αναφέρει ότι οι *Υποθέσεις* σε ορισμένα χειρόγραφα αποδίδονται στον Ευσέβιο²⁰. Οι *Υποθέσεις* αυτές χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στα χειρόγραφα του Θεοδώρου Αγιοπετρίτη (τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι.) σε συνδυασμό μάλιστα με τα επιγράμματα της πρώτης ομάδας (αριθ. III, V, VII, X)²¹, γεγονός που προϋποθέτει τη χρήση κοινών προτύπων και τη διάθεση βυζαντινών χειρογράφων από το γραφέα.

Η γραφή του χειρογράφου (Εικ. 6 και 8), εξαιρετικά κομψή, μικρογραφία, «ψιλογραφία»²², όπως το βιβλιογραφικό σημεῖωμα τη χαρακτηρίζει, υποδηλώνει ικανό καλλιγράφο. Η γραφή του συνεχίζει την παράδοση της «μαργαριτοπλεκτής» (Perlschrift) και εντάσσεται στους τύπους που απαντούν σε χειρόγραφα της Μικράς Ασίας²³. Λίγα γράμματα βρίσκονται εκτός κύριας γραμμής χαράκωσης. Χαρακτηριστικά είναι τα συμπλέγματα γραμμάτων με το λάμβδα, ενώ βρίσκουμε επίσης το ανοιχτό έφιλον και το ανοιχτό σίγμα. Για τους



Εικ. 4. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 55ν : Ο ευαγγελιστής Μάρκος.

τίτλους ο γραφέας χρησιμοποιεί τη «διακριτική μεγαλογράμματη» γραφή (Auszeichnungmajuskel).

Για το κείμενο του ευαγγελίου χρησιμοποιείται ανοιχτό καστανό μελάνι, ενώ για τους τίτλους και τα αρχικά κεφαλαία γράμματα ένα βαθυκόκκινο (σχεδόν μωβ) μελάνι επιχρυσωμένο. Οι ενδείξεις των κεφαλαίων και ορισμένες άλλες λειτουργικές ενδείξεις στα περιθώρια

¹⁷ R.S. Nelson, *Theodore Hagiopeitrites. A Late Byzantine Scribe and Illuminator*, Βιέννη 1991, 144, 148.

¹⁸ Ντ. Μουρίκη - Ν. Σεβένκο, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, στο *Οί θησαυροί της Πάτμου* (επιμ. Α.Δ. Κομίνης), Αθήνα 1988, 294-296, πίν. 41 (Ιωάννης), 42 (Ματθαίος), 44 (Μάρκος).

¹⁹ Κομίνης, *Συναγωγή επιγραμμάτων*, ό.π. (υποσημ. 13), 257.

²⁰ Von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments* (υποσημ. 12), I, 1,

314-316 αριθ. 120. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature* (υποσημ. 15), 9, 18-19.

²¹ Nelson, *Theodore Hagiopeitrites* (υποσημ. 17), 144, 148.

²² B. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine, première partie: Termes designant le livre-manuscrit et l'écriture*, Ελληνικά, παράρτ. 21, Θεσσαλονίκη 1971, 252-254.

²³ E. Gamillscheg, *Handschriften aus Kleinasien* (9.-12. Jahrhundert).

των φύλλων, όπως επίσης και ορισμένα από τα επιγράμματα είναι γραμμένα με ερυθρό μελάνι (κιννάβαρις). Το παιχνίδι με το χρώμα του μελανιού εντείνεται στο φ. 166 recto και verso (Εικ. 9-10), καθώς χρησιμοποιείται εναλλάξ καστανό και βαθυκόκκινο επιχρυσωμένο μελάνι ανά γραμμή στο τετράστιχο επίγραμμα για τους τέσσερις ευαγγελιστές και ανά δύο γραμμές στο βιβλιογραφικό σημείωμα.

Το χειρόγραφο διακοσμείται με τέσσερα ταινιωτά επίτιτλα, τρία διακοσμημένα πλαίσια για την Επιστολή του Ευσεβίου και οκτώ για τους πίνακες των Κανόνων αντιστοιχίας των Ευαγγελίων, ενώ απλή ταινία ορίζει το Σημείωμα του αγίου Επιφανίου. Εικονογραφείται, τέλος, με τέσσερις ολοσέλιδες μικρογραφίες με τις μορφές των ευαγγελιστών και, στο αντικριστό φύλλο, τα σύμβολά τους.

Τα τέσσερα ταινιωτά επίτιτλα στην αρχή κάθε Ευαγγελίου (φφ. 10r, 56r, 86r, 133r) (Εικ. 6 και 8), όπως επίσης τα διακοσμημένα πλαίσια της Επιστολής Ευσεβίου (φφ. 2r-3r) (Εικ. 2) και εκείνα των οκτώ πινάκων των Κανόνων αντιστοιχίας των Ευαγγελίων (φφ. 3v-7r) έχουν απλή διακόσμηση, σε εξαιρετικά περιορισμένη χρωματική κλίμακα, με πλοχμούς που καταλήγουν σε σχηματοποιημένα φύλλα και ανθέμια. Στα κοσμήματα αυτά χρησιμοποιείται αποκλειστικά το κυανό χρώμα για τα σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, που περιβάλλονται και τονίζονται από λεπτή λευκή γραμμή, και το έντονο κόκκινο χρώμα για τον κάμπο. Τα πλαίσια της Επιστολής του Ευσεβίου και των Κανόνων αντιστοιχίας των Ευαγγελίων, με ορθογώνια επίτιτλα που περικλείουν κυκλικά, ημικυκλικά ή και τρίλοβα πλαίσια με τους τίτλους, αποτελούν φτωχότερες μιμήσεις αντίστοιχων πινάκων πολυτελέστερων διακοσμήσεων βυζαντινών χειρογράφων του 12ου και του πρώτου μισού του 13ου αιώνα²⁴, τόσο όσον αφορά στην πενία των χρωματικών αποχρώσεων, όσο και στην περιορισμένη ποικιλία φυτικών θεμάτων και την απουσία ζωόμορφων και πτηνόμορφων. Τα διακοσμητικά αυτά θέματα του χειρογράφου της Γενναδείου, που προδίδουν μάλλον αδέξια εκτέλεση, θα μπορούσαν θεωρητικά να αποδοθούν ακόμη και στον ίδιο το γραφέα.

Οι τέσσερις ολοσέλιδες μικρογραφίες με τις μορφές των

ευαγγελιστών είναι ζωγραφισμένες στο verso διφύλλων από χοντρή περγαμηνή, τα οποία δεν φέρουν χαράκωση και προστίθενται στα δωδεκάφυλλα κανονικά τεύχη (εξάδια) που αποτελούν το χειρόγραφο. Ως προμετωπίδες των ευαγγελίων τοποθετούνται αντικριστά από την αρχή του κειμένου τους: στο φ. 9v ο Ματθαίος (Εικ. 3), στο φ. 55v ο Μάρκος (Εικ. 4), στο φ. 85v ο Λουκάς (Εικ. 5), και στο φ. 132v ο Ιωάννης ο Θεολόγος (Εικ. 7). Σώζονται επίσης τα λεπτά μεταξωτά πορφυροβαφή υφάσματα που τοποθετήθηκαν κατά τη στάχωση ανάμεσα στις μικρογραφίες για την προστασία τους από τη φθορά.

Οι τέσσερις ευαγγελιστές παριστάνονται στον τύπο του συγγραφέως, καθήμενοι σε θρόνους με ψηλό ερεισίνωτο, σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά, πλαισιωμένοι από κτίρια. Ο Ματθαίος και ο Ιωάννης, με άσπρα γένεια και μαλλιά, εικονίζονται να γράφουν σε ανοιχτό κώδικα που κρατούν στα χέρια τους και πατούν, με τα πόδια ενωμένα, σε υποπόδιο. Ο Μάρκος και ο Λουκάς, που εικονίζονται νεότεροι, με μαύρα γένεια και μαλλιά, παριστάνονται σε κίνηση με το ένα πόδι πιο πίσω σε αντιστήριξη να βυθίζονται τη γραφίδα σε μελανοδοχείο, ενώ κρατούν επίσης ανοιχτό κώδικα. Πάνω στα κλειστά ερμάρια που βρίσκονται στο δεξιό άκρο κάθε παράστασης στηρίζονται αναλόγια με ανοιχτούς κώδικες. Τα υποπόδια, όμοια για όλους τους ευαγγελιστές, έχουν διάλυτη βάση και κόκκινα μαξιλάρια. Το πλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος αποτελείται από κτίρια που ζωγραφίζονται συμμετρικά στις άκρες των μικρογραφιών με επίπεδες, δικλινείς ή καμαροσκεπείς στέγες. Ο κάμπος, πάνω στον οποίο γράφονται με ερυθρά γράμματα τα ονόματα των ευαγγελιστών, είναι χρυσός. Οι μικρογραφίες πλαισιώνονται από λεπτή μαύρη γραμμή και στο πάνω μέρος, κοινή σε όλες, διακοσμητική ταινία με επαναλαμβανόμενα σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας. Στις μικρογραφίες του Λουκά και του Ιωάννη η παράσταση πλαισιώνεται στα άκρα από χρωματιστούς κιονίσκους με σχηματοποιημένα κιονόκρανα.

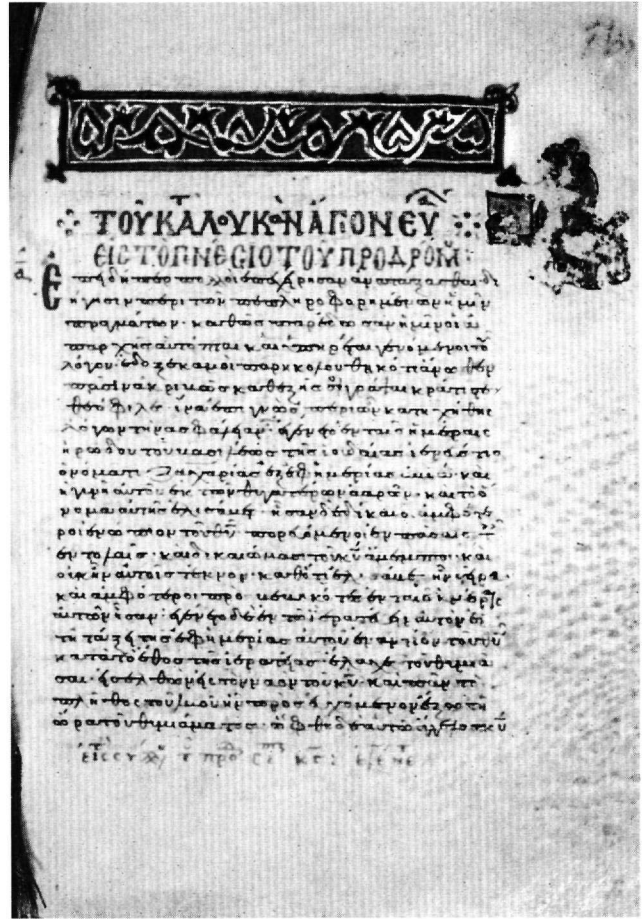
Η χρωματική κλίμακα είναι πλούσια. Παρατηρείται για τα ενδύματα, αλλά και για τα κτίρια, προτίμηση στους τονικούς (παστέλ) χρωματισμούς του κυανού, του ανοιχτού πράσινου, του ιώδους (μωβ), αλλά χρησιμοποιεί-

Versuch einer paläographischen Charakterisierung, *Scritture, Libri e Testi nelle aree provinciali de Bisanzio, Atti del seminario di Erice, 18-25 settembre 1988* (a cura di G.Cavallo, G. de Gregorio e M. Maniaci), I, Spoleto 1991, 198, πίν. XV εικ. 28, πίν. XVI εικ. 29, 30.

²⁴ H. Buchthal, *Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century*, *JbBM* XXV (1983), 27-102 στοραδικά, εικ. 6-17, 27-29, 42-50, 61-67.



Εικ. 5. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 85v: Ο ευαγγελιστής Λουκάς.



Εικ. 6. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 86r: Ευαγγέλιο κατά Λουκάν, λέων.

ται παράλληλα και το έντονο κόκκινο. Για την επίπλωση έχουν χρησιμοποιηθεί αποχρώσεις του καστανού.

Τεχνοτροπικά η επίπεδη απόδοση των μορφών παρά την έντονη εκφραστικότητα τους, η κυρίαρχη χρήση της γραμμής παρά την προσπάθεια δήλωσης του όγκου, η αδέξια απόδοση της προοπτικής στα κτίρια παρά την πρόθεση απόδοσης τρισδιάστατων κτισμάτων και του πλούτου του αρχιτεκτονικού βάθους, η ποιότητα γενικά του σχεδίου στις μικρογραφίες, υποδεικνύουν επαρχιακό ζωγράφο που η τέχνη του έχει δεχθεί ποικίλες επιρροές.

Εικονογραφικά οι στάσεις των καθήμενων ευαγγελιστών, που εδώ περιορίζονται σε δύο παραλλαγές, του ευαγγελιστή που γράφει και του ευαγγελιστή που βυθίζει τη γραφίδα στο μελανοδοχείο, είναι συνήθεις στην τέχνη των βυζαντινών χειρογράφων και απαντούν ήδη από το 10ο και τον 11ο αιώνα²⁵. Ο εικονογραφικός τύ-

πος του καθήμενου ευαγγελιστή υιοθετείται επίσης και στα επαρχιακά χειρόγραφα της λεγόμενης ομάδας της «διακοσμητικής τεχνοτροπίας» από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα²⁶, αλλά και για τα περισσότερα βυζαντινά χειρόγραφα που φιλοτεχνήθηκαν κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα²⁷. Παρότι στα χειρόγραφα αυτά διαπιστώνεται μεγαλύτερη ποικιλία παραλλαγών όσον

²⁵ A.M. Friend, Jr., Portraits of the Evangelists in the Greek and Latin Manuscripts, I, *ArtSt* 5 (1927), 124, 134-147, εικ. 97, 101, 105, 119, 134, 146, 143, 181, 183.

²⁶ Weyl Carr, A Group of Provincial Manuscripts, ό.π. (υποσημ. 16), 39-81 σποραδικά, εικ. 1, 3-13, 17, 19.

²⁷ Buchthal, Studies in Byzantine Illumination, ό.π. (υποσημ. 24), 27-104 σποραδικά, εικ. 18, 22, 30, 31, 52, 68, 70, 76, 78, 84, 90.

αφορά στις συγκεκριμένες στάσεις, οι εικονογραφικοί τύποι του χειρογράφου μας, ακόμη και η υιοθέτηση θρόνων με ψηλά ερεισίνωτα και για τους τέσσερις ευαγγελιστές, που κατά κανόνα περιορίζεται στον Ιωάννη, εντάσσεται στις εικονογραφικές συνήθειες της εποχής του.

Με τα χειρόγραφα της ομάδας της «διακοσμητικής τεχνοτροπίας»²⁸, παλαιότερα «Σχολή της Νίκαιας», τόπος καταγωγής των οποίων θεωρείται σήμερα η Κύπρος²⁹, οι μικρογραφίες του ευαγγελίου της Γενναδείου μοιράζονται –εκτός από τους συνήθεις εικονογραφικούς τύπους– τη μορφή των υποποδίων, το είδος των κτιρίων του αρχιτεκτονικού βάθους και, κυρίως, τη χρωματική κλίμακα. Διαφέρει όμως το ευαγγέλιο της Γενναδείου ουσιαστικά από αυτά τα χειρόγραφα ως προς τον τύπο της γραφής με το μαύρο μελάνι εκείνων³⁰, ως προς τη διακοσμητική διάθεση και την πολυτελέστερη διακόσμησή τους, αλλά, και κυρίως, ως προς την ανώτερη ποιότητα του σχεδίου τους.

Οι μικρογραφίες του χειρογράφου μας όμως παρουσιάζουν ορισμένες επιρροές και από την τέχνη των χειρογράφων που παρήχθησαν στα βιβλιογραφικά εργαστήρια της αρμενικής Κιλικίας ή Μικρής Αρμενίας, νοτίως της Καππαδοκίας, στη νότια ακτή της Μικράς Ασίας³¹, η καλλιτεχνική παραγωγή των οποίων γνώρισε ιδιαίτερη λαμπρότητα από το 12ο αιώνα, έφθασε σε μεγάλη ακμή κατά το δεύτερο μισό του 13ου και συνεχίστηκε έως τις αρχές του 14ου αιώνα³². Τα χειρόγραφα της Κιλικίας του τέλους του 12ου αιώνα, έντονα επηρεασμένα από τα βυζαντινά³³, έχουν να επιδείξουν

εξαίρετα δείγματα μικρογραφιών με έντονα χρώματα, καλά χρυσωμένο βάθος, πλούσια διακόσμηση των Κανόνων αντιστοιχίας των Ευαγγελίων με ζωόμορφα και πτηνόμορφα θέματα.

Το ευαγγέλιο της Γενναδείου φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες με τα αρμενικά χειρόγραφα των αρχών ή μάλλον του πρώτου μισού του 13ου αιώνα³⁴, όσον αφορά στη γραμμικότητα που τα χαρακτηρίζει, στον τρόπο απόδοσης της προοπτικής των κτιρίων του αρχιτεκτονικού βάθους, στο καλό και στιλπνό χρυσόωμα του κάμπου των μικρογραφιών. Στην επιρροή χαρακτηριστικών της βιβλιογραφικής παραγωγής της αρμενικής Κιλικίας³⁵ θα προσέγραφε κανείς επίσης το ιδιαίτερος μικρό μέγεθος του χειρογράφου της Γενναδείου και το παιχνίδι της εναλλαγής του χρώματος του μελανιού ανά δύο σειρές –καστανού και χρυσογραφημένου βαθυκόκκινου– στο βιβλιογραφικό σημείωμα, όπως συνηθίζεται στα αρμενικά χειρόγραφα³⁶.

Εκτός από τις μικρογραφίες, εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει στο χειρόγραφο της Γενναδείου και η παράσταση των συμβόλων των ευαγγελιστών στην εξωτερική όψη του πρώτου φύλλου με την αρχή κάθε ευαγγελίου και απέναντι από τη μικρογραφία με τη μορφή του ευαγγελιστή, προς την οποία και είναι στραμμένη. Σώζονται μόνον ίχνη του περιγράμματος από το σύμβολο του Ματθαίου (φ. 10r) και λείψανα χρώματος από το σύμβολο του Μάρκου (φ. 56r). Διακρίνεται καθαρά, ωστόσο, το σύμβολο του Λουκά, το οποίο ζωγραφίζεται ως λέων που κρατεί στα νύχια του ένα κλειστό βιβλίο (φ. 86r, Εικ. 6) και το σύμβολο του Ιωάννη, ένας

²⁸ A. Weyl Carr, *Byzantine Illumination 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition*, Σικάγο και Λονδίνο 1987, 122-123, 168 υποσημ. 17, 174 υποσημ. 95.

²⁹ A. Weyl-Carr, Cyprus and the "Decorative Style", *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Μεσαιωνικής Κυπριακής Παλαιογραφίας*, EKEE XVIII (1987-1988), 123-167.

³⁰ P. Canart, Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestinien-chypriote «epsilon», *Scrittura e Civiltà* 5 (1981), 17-76. Ο ίδιος, Les écritures chypriotes du XIe au XVIe siècle, *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Μεσαιωνικής Κυπριακής Παλαιογραφίας* (υποσημ. 29), 32-36.

³¹ S. Der Nersessian, The Kingdom of Cilician Armenia, *A History of the Crusades*, II (επιμ. K.M. Setton), Madison, Wisconsin 1955, 630-659. Cf. Mutafian, *Le royaume arménien de Cilicie : 12e -14e siècle*, Παρίσι 1993.

³² S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, DOS XXXI, Washington, D.C. 1993. Η ίδια, Miniatures ciliciennes, *Etudes byzantines et*

arméniennes, Louvain 1973, 508-515. Η ίδια, *L'art arménien. Le royaume de Cilicie*, Παρίσι 1977, 123-162. H. und H. Buschausen, *Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitharischen-Congregation in Wien*, Βιέννη 1975.

³³ S.S. Manoukian, L'art du livre en Cilicie et les traditions byzantines, *L'Arménie et Byzance, Histoire et culture*, Byzantina Sorbonensia 12, Παρίσι 1996, 127-134.

³⁴ Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom*, ό.π., 36-50. H.C. Evans, Cilician Manuscript Illumination, *The Twelfth, Thirteenth, and Fourteenth Centuries, Treasures in Heaven. Armenian Illuminated Manuscripts* (επιμ. T.F. Mathews και R.S. Wieck), The Pierpont Morgan Library, Νέα Υόρκη 1994, 66-83.

³⁵ Βλ. υποσημ. 34. Επίσης I. Drampian, Cilician Armenia, στο *Armenian Miniatures of the 13th and 14th Centuries from the Matenadaran Collection*, Yerevan, Leningrad 1994, 19-29, ιδιαιτ. 20-21.

³⁶ Για παραδείγματα βλ. Der Nersessian, *L'art arménien* (υποσημ. 32), πίν. 86, 99.



Εικ. 7. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 132v: Ο ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος.

αετός, που επίσης κρατεί βιβλίο στα νύχια του (φ. 133r, Εικ. 8). Επειδή διαπιστώνεται ότι τα σύμβολα των ευαγγελιστών απεικονίζονται εδώ σύμφωνα με την αντιστοιχία που περιγράφεται στο *Σημείωμα του ἁγίου Ἐπιφανίου*³⁷ (φ. 1v, Εικ. 1), μπορούμε να ταυτίσουμε το σύμβολο του Ματθαίου με την απεικόνιση ενός ανθρῶπου-αγγέλου (φ. 10r) και το σύμβολο του Μάρκου με το μόσχο (φ. 56r).

³⁷ Το κείμενο του χειρογράφου μας έχει ως εξής: *Σημείωμα του ἁγίου Ἐπιφανίου περὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν πῶς ἐγράφησαν καὶ τὰ τίνος καὶ εἰς τίνος ἀντίτυπα ἐγένετο. / Τὸ κατὰ Ματθαίῳ ἐγράφη ἐν τῇ ἀνατολῇ (ῇ) ὑπὸ Ματθαίου (αἰῶν) εβραϊκ(οῖς) γράμμασιν καὶ διαλέκτῳ ἀντίτυπα ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου τῷ χειρον-βίμ. / Τὸ κατὰ Μάρκον ἅγιον εὐαγγέλιον ἐγράφη ἐν Ρώμῃ ὑπὸ Μάρκον ἐν ὁμοιώματι μώσχου. / Τὸ κατὰ Λουκᾶν ἅγιον εὐαγγέλιον ἐγράφη ὑπὸ Λουκᾶ, ἐπιτρόφην(α) τοῦ ἁγίου Πέτρου, εἰς*



Εικ. 8. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 133r: Ευαγγέλιο κατὰ Ιωάννην, αετός.

Ο συγγραφέας του κειμένου, παρότι επιγράφεται ως *Σημείωμα του ἁγίου Ἐπιφανίου*, παραμένει άγνωστος, αφού οι ειδικοί δεν τον ταυτίζουν με τον άγιο Επιφάνιο, επίσκοπο Σαλαμίνας Κύπρου (4ος αι.)³⁸. Ο ίδιος συσχετισμός ευαγγελιστών και συμβόλων τους απεικονίζεται ωστόσο στα βυζαντινά χειρόγραφα ήδη από τον 11ο αιώνα, στο ευαγγέλιο της Αθήνας EBE 57 (γ' τέταρτο του 11ου αι.), παρότι δεν περιέχει το συγκεκριμέ-

ὁ[μοίω]μα λέοντος. / Τὸ κατὰ Ιωάννην ἅγιον εὐαγγέλιον ἐγράφη ὑπὸ Ἰω(άννου) ἐν Πάτμῳ τῆς Κύπρου εἰς ὁμοίωμα αἰετοῦ ἐπὶ Τραϊανῷ τοῦ βασιλέ(ως)· ἐπανελθόν(τ)ο(ς) δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἐγραψεν τὴν δεκάλο(γο)ς τοῦ εὐαγγελίου. Βλ. Zomardes, Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift (υποσημ. 2), 8. Von Soden, Die Schriften des Neuen Testaments (υποσημ. 12), 303-304 αριθ. 83.

³⁸ Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature* (υποσημ. 9), 7-8, 13 υποσημ. 48.

νο κείμενο, στο ευγγελιστάριο EBE 163 και τα ευαγγέλια της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης, suppl. gr. 164 (1109) και Holkmann Hakk cod. 4 (12ου αι.), τα οποία, αν και δεν περιλαμβάνουν το κείμενο, ακολουθούν την ίδια εικονογραφική παράδοση. Την ίδια αντιστοιχία βρίσκουμε ακόμη στις βυζαντινές μικρογραφίες του γεωργιανού ευαγγελίου του Gelati, σήμερα στην Τιφλίδα, A 908 (12ου αι.), ενώ το χειρόγραφο της Γενναδείου είναι το τελευταίο χρονικά, μετά το οποίο ο συσχετισμός που περιγράφεται στο *Σημείωμα του αγίου Έπιφανίου* δεν επαναλαμβάνεται στην εικονογραφία³⁹.

Εκτός από τη σχετική σπανιότητα της αντιστοιχίας ευαγγελιστών και συμβόλων τους, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χειρογράφου της Γενναδείου εντοπίζονται στην έντονη σχηματοποίηση των συμβόλων και στην απεικόνισή τους στην εξωτερική όψη του χειρογράφου. Ο αετός, σύμβολο του Ιωάννη, με την έντονη σχηματοποίησή του, την απόδοση του γαμψού κόκκινου ράμφους με τη λευκή γραμμή, την ανασηκωμένη φτερούγα αλλά και τη διαφορετική χρωματική απόδοσή της (κόκκινη), από το υπόλοιπο πράσινο σώμα του πτηνού, θυμίζει περισσότερο γρύπα. Αντίστοιχα, η έντονη σχηματοποίηση του καθιστού λέοντος, συμβόλου του Λουκά, υποδηλώνει περισσότερο την επίδραση έργων ανατολικής τέχνης⁴⁰. Η απεικόνιση εξάλλου των συμβόλων στην εξωτερική όψη του φύλλου με την αρχή του ευαγγελίου, μάλλον σπάνια στα βυζαντινά χειρόγραφα⁴¹, είναι συνήθης στα αρμενικά χειρόγραφα της Κιλικίας, όπου τα σύμβολα δεν παραλείπονται σχεδόν ποτέ και κατά κανόνα ζωγραφίζονται στις ώρες του κεμένου του πρώτου φύλλου ή σε σύμπλεγμα με το αρχικό γράμμα του ευαγγελίου⁴².

Όσον αφορά στο μακροσκελές βιβλιογραφικό σημείωμα του χειρογράφου⁴³ στο φ. 166r-v (Εικ. 9 και 10), για το περιεχόμενο του οποίου ήδη έγινε λόγος, έχει καταλεξεί, και διατηρώντας τη δική του ορθογραφία, ως εξής:

(φ. 166r) *Κ(ύριε) Ί(ησο) υ̅ Χ(ριστ) ἐ δ̅ Θ(εὸ)ς ἡμῶν ἐλέη-
σων ἡμᾶς. / + Ἐτελιώθη τὸ παρὸν τετραβάγγελον τῶν
θεοκ(η)ρ(υ)κῶν μεγάλων τεσσάρων ἐναγγελιστῶν· Ματ-
θ(αῖος)· Μάρκος· Λουκάς· καὶ Ἰωάννης· δι' αὐτῶν χειρὸς
παρ' ἐμοῦ Βασιλείου πρῶτονο(τα)ρίου Μελητηνιώτου·
υἱοῦ Ὁρέστου ἱερέως· τέλειον καὶ ἡσόστιχον ψυλογρα-
φία. / κατὰ τὸν καιρὸν ὃ καὶ ἐκυριένυσεν ὁ ἄγιός μου
ἀνθένης ὁ πανύψηλότετος μέγας σουλτάνος· ῥωμα-
νίαν· ἀρμενίαν· συρίαν· / καὶ πασῶν τόπους καὶ χώρας
τουρκῶν· γῆς / τε καὶ θαλάσσης· ὁ Καϊκονπάδης· υἱὸς /
δὲ, Παθατίνη τοῦ Καϊχωσρό· ἐτελειώθη εἰς μεγάλην
Καισάρειαν· καὶ ὅσοι καὶ οἵτινες ἐντυγχάνετε τοῦ τοι-
ούτου τετραέ(υ)αγγελίου· κ(αν) τε εἰς μεταγραφὴν κ(αν) τε
/ εἰς θεωρίαν εὐχεσθε ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτω(λ)οῦ Βασιλείου·
καὶ τῶν τεκῶντων με δι' αὐτὸν Κ(ύριον) τοῦ πρῶτό(π)-
ντος Ὁρέστου ἱερέως· / (φ. 166v) καὶ τῆς μ(η)τ(ρ)ός μου
Σοφίας· καὶ ἔνεκεν τού(του) ἐλεήσει πάντας ὑμᾶς ὁ πα-
νάγα(θ)ος Θ(εὸ)ς ὁ πλούσιος ἐν ἐλέει· καὶ ἐν φιλαν-
(θρῶ)π(ι)ά / ἄφατος· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας /
τῶν αἰῶνων / ἀμήν + / ἔτους 574 Δ' [=1226] ἰνδ(ικτιῶ-
νος) ΙΔ' μ(η)ν(ί) μαῖω Α'.*

Το περιεχόμενο του ελληνικού βιβλιογραφικού σημειώματος επαναλαμβάνεται και σε μεταγενέστερο αρμενικό σημείωμα στο τέλος του ευαγγελίου (φ. 165v) και στο τέλος του ελληνικού βιβλιογραφικού σημειώματος (φ. 166v), όπου υπήρχε χώρος άγραφης περγαμηνής. Σε ελεύθερη ελληνική μετάφραση το μεταγενέστερο αυτό σημείωμα στο φ. 166v (Εικ. 10) έχει ως εξής⁴⁴: *Δόξα τῷ*

³⁹ Στο ίδιο, 17-21, 110, εικ. 6-7 (Γεννάδειος 1.5), εικ. 1-2 (Αθήνα EBE 57). Ο Γ. Γαλάβαρης θεωρεί ότι τόσο το χειρόγραφο της Γενναδείου όσο και τα χειρόγραφα της Αθήνας EBE 57, 123 και 163, ακολουθούν την εικονογραφική παράδοση του Ψευδο-Αθανασίου. Βλ. G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, BV 11, Βιέννη 1979, 21-22, 42-44, εικ. 11-15 (Αθήνα, EBE 57), εικ. 16-18 (Αθήνα EBE 163).

⁴⁰ J. Leroy, *Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient*, Institut Français d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque Archéologique et Historique 77, Παρίσι 1964, 98.

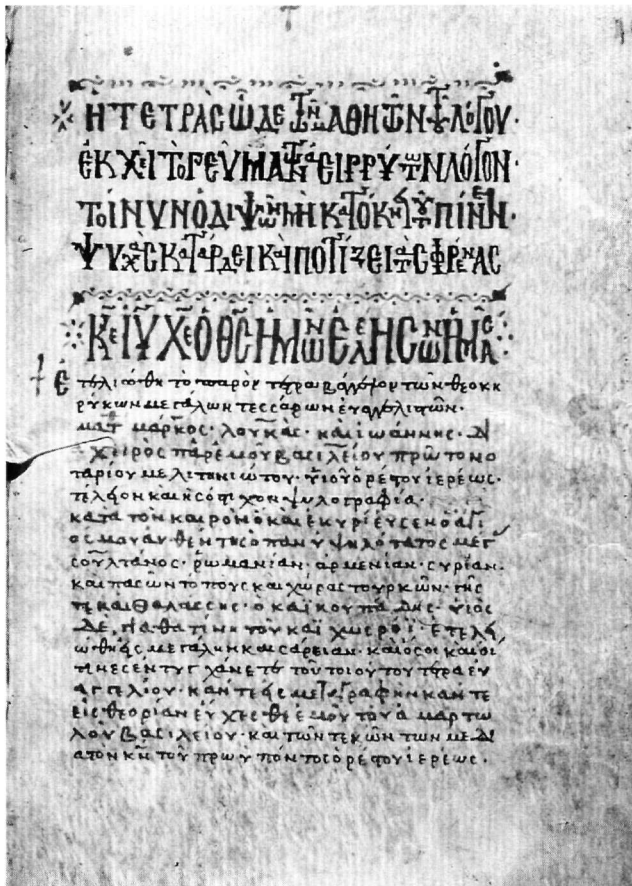
⁴¹ Τα σύμβολα ζωγραφίζονται σε μετάλλια στην όψη του κεμένου στο χειρόγραφο Σταυρονικήτα 43 (10ου αι.) και σε ολοσέλιδες μικρογραφίες αντικριστά από τις μικρογραφίες των ευαγγελιστών στα χειρόγραφα Αθήνας EBE 2251 (12ου αι.) και Λονδίνου Egerton 2783 (13ου αι.). Βλ. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces* (υποσημ. 39), 17, εικ. 1 (Σταυρονικήτα 43), 18, 40-41, εικ. 2-8 (EBE

2251), 20, 40 (Egerton 2783). Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature* (υποσημ. 9), 115-118, εικ. 73-75, όπου τα σύμβολα των ευαγγελιστών στο Σταυρονικήτα 43 θεωρούνται μεταγενέστερα.

⁴² Για παραδείγματα βλ. S. Der Nersessian, *Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, λεύκωμα, Παρίσι 1937, πίν. XIV, XV, XXIV, XXV, XXVII, XXXVI.74, LX.131, LXII.135, LXXVII.

⁴³ Zomarides, *Eine neue griechische Handschrift aus Caesarea*, ό.π. (υποσημ. 2), 4. Ο ίδιος, *Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift* (υποσημ. 2), 21. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Συλλογή χρονολογημένων «σημειωμάτων» ελληνικών κωδίκων. 13ος αι.*, Αθήνα 1984, 26, αριθ. 87.

⁴⁴ Zomarides, *Eine neue griechische Handschrift aus Caesarea* (υποσημ. 2), 4. Ο ίδιος, *Die Dumba'sche Evangelien-Handschrift* (υποσημ. 2), 21, όπου γερμανική μετάφραση του σημειώματος.

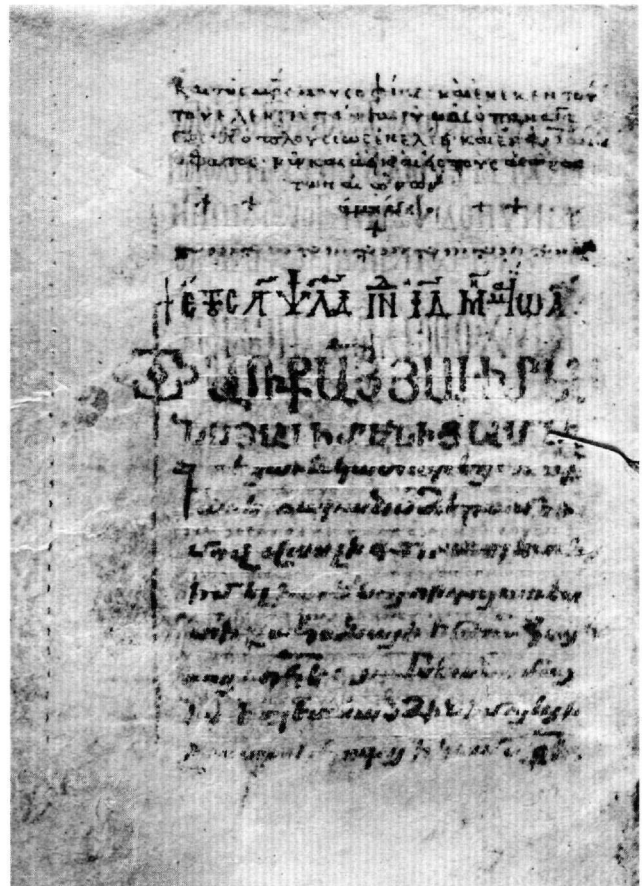


Εικ. 9. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 166r: Βιβλιογραφικό σημείωμα.

Θεῷ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν. Ἐγράφη καὶ ἐτελειώθη τότε τὸ εὐαγγέλιον διὰ χειρὸς τοῦ γραφέως Βασιλείου ἐκ Μελιτηνῆς υἱοῦ τοῦ ἱερέως Ὁρέστου, τὸ ἔτος 675 (=1226) τῶν Ἀρμενίων ἐν μηνὶ Μαΐῳ δι' ἰδίαν χρῆσιν εἰς μνημόσυνον τῆς ψυχῆς του κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Χριστοῦ.

Πα τον ἴδιο το γραφέα⁴⁵ γνωρίζομε μόνον ὅσα ο ἴδιος μας πληροφορεῖ: το ὄνομά του, Βασίλειος Μελιτηνιώτης, που δηλώνει ως τόπο καταγωγῆς του τη Μελιτηνὴ (σημερινή Μαλάτια), τους γονεῖς του, τον ἱερέα Ορέστη

⁴⁵ M. Vogel und V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λευψία 1909, 55. J. Bick, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*, Βιέννη, Πράγα, Λευψία 1920, 67-68. Φλ. Ευαγγελίου-Νοταρά, Ἑλληνες γραφεῖς του 13ου αι.



Εικ. 10. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 1.5, φ. 166v: Βιβλιογραφικό σημείωμα.

και τη Σοφία, επίσης την ιδιότητά του ως πρωτονοταρίου του σουλτάνου Καϊκουπάδη και, ακόμη, τον τόπο και το χρόνο που τελείωσε την αντιγραφή του χειρογράφου, δηλαδή την Καισάρεια το 1226.

Ο μέγας σουλτάνος Καϊκουπάδης ταυτίζεται με τον Alaeddin Kaikobad A', Σελτζούκο σουλτάνο του Rum ή της Ρωμανίας του Ικονίου (Κονья) στην περίοδο 1220-1237⁴⁶, γιο του Γιαθατίνη Καϊχσορόη, δηλαδή του Giyath al-Din Kaihosru A', επίσης Σελτζούκου σουλτάνου στα χρόνια 1192-1197 και 1204-1211⁴⁷. Ο Kaikobad A', επί

Προσθήκες και διορθώσεις στο ευρετήριο των Vogel - Gardthausen, *Δίπτυχα* 3 (1982-83), 194.

⁴⁶ *EP*², IV, Leiden-Παρίσι 1973, 850 (Cl. Cahen).

⁴⁷ Στο ίδιο, 849 (Cl. Cahen).

των ημερών του οποίου το σουλτανάτο γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή και ευημερία, επεξέτεινε τα όρια του κράτους του⁴⁸ και μαρτυρείται ότι υπήρξε καλλιεργημένος και προστάτης των τεχνών. Δηλητηριάστηκε στην Καισάρεια στις 31 Μαρτίου 1237. Οι Σελτζούκοι, όπως οι Οθωμανοί σουλτάνοι αργότερα, και πριν από αυτούς οι Ορμεϊάδες, συνήθιζαν να απασχολούν Έλληνες γραφείς που αποτελούσαν την υπηρεσία του *potarum - i divani - sultanat*, προκειμένου να διοικήσουν τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της επικράτειάς τους. Έχουν σωθεί αρκετά έγγραφα αυτών των Ελλήνων γραμματέων που εχρησιμοποιούντο κυρίως για τη διατήρηση καταστίχων⁴⁹. Ο πρωτονοτάριος Βασίλειος Μελιτηνιώτης, μέλος των χριστιανικών κοινοτήτων που ζούσαν στη Μεγάλη Καισάρεια και στη γύρω περιοχή, ήταν ένας από αυτούς⁵⁰.

Η Καισάρεια της Καππαδοκίας⁵¹, σημαντική πόλη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, γνώρισε μια ιδιαίτερη άνθηση κατά το 10ο και τον 11ο αιώνα. Η κατάληψή της μετά τη μάχη στο Μάντζικερτ (1071), είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση Τούρκων στην περιοχή και την πρόκληση μεγάλων αναστατώσεων και οικονομικών και δημογραφικών αλλαγών⁵². Η τελική πτώση της πόλης, ωστόσο, στα χέρια των Σελτζούκων το 1178 σηματοδότησε την έναρξη μιας εποχής ανάκαμψης. Με τις συνθήκες σχετικής ασφάλειας στην περιοχή κατά το 13ο αιώνα η Καισάρεια ανέκτησε τη σημασία της και αναδείχθηκε διοικητικό κέντρο και η τρίτη σημαντικότερη πόλη μετά το Ικόνιο και τη Σεβάστεια. Το 13ο αιώνα οι χριστιανοί αποτελούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας την πλειοψηφία, σε αναλογία περί-

που 70-75%, και διατήρησαν την αριθμητική πληθυσμιακή υπεροχή τους μέχρι το 14ο και το 15ο αιώνα. Η ανάπτυξη της αγροτικής καλλιέργειας, του διαμετακομιστικού εμπορίου και των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων υπήρξαν οι κύριοι λόγοι οικονομικής ανάκαμψης και ανάπτυξης των χριστιανικών κοινοτήτων.

Με τις βιοτεχνίες και ιδιαιτέρως την παραγωγή και εμπορία μεταξιού στην Καισάρεια⁵³ φαίνεται ότι συνδέονται επίσης και τα πορφυροβαφή μεταξωτά υφάσματα που χρησιμοποιήθηκαν για τη στάχωση του χειρογράφου, αλλά και για την προστασία των μικρογραφιών. Το χειρόγραφο της Γενναδείου σώζει την αρχική βυζαντινή στάχωση. Οι δύο χοντρές ξύλινες πινακίδες των εξωφύλλων καλύπτονται με κόκκινο μεταξωτό ύφασμα, ενώ στη ράχη χρησιμοποιείται πράσινο. Τα μετάλλινα ελάσματα που έφερε αρχικά έχουν αφαιρεθεί. Τα υφάσματα του χειρογράφου μας πιθανότατα προέρχονται από κάποιο εργαστήριο της Καισάρειας, εφόσον είναι γνωστό ότι η παραγωγή μεταξιού ήταν από τις γνωστότερες βιοτεχνίες της πόλης κατά το 12ο και το 13ο αιώνα, στις οποίες μάλιστα εργάζονταν χριστιανοί⁵⁴.

Την άνθηση των χριστιανικών κοινοτήτων κατά το 13ο αιώνα μαρτυρεί επίσης ο όχι ευκαταφρόνητος αριθμός εκκλησιών που οικοδομήθηκαν και διακοσμήθηκαν με τοιχογραφίες στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας ακολουθώντας πιστά τις τοπικές ιστορικές εξελίξεις⁵⁵. Οι συνθήκες που σταδιακά δημιουργήθηκαν από τους Σελτζούκους σουλτάνους συνετέλεσαν ώστε στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα να κάνουν την εμφάνισή τους έργα μνημειακής ζωγραφικής, που έχουν χαρακτηριστεί επαρχιακά, με κύρια γνωρίσματα τη γραμμι-

⁴⁸ Σχετικά με τα όρια του σουλτανάτου αυτή την εποχή με βάση κυρίως το παρόν βιβλιογραφικό σημείωμα βλ. R.L. Wolff, *The Laskarids' Asiatic Frontiers Once More*, *OCP* 15 (1949), 194-197. P. Goubert S.J., *Note sur l'histoire de la Cappadoce au début du XIIIe siècle*, στο ίδιο, 198-201. Γενικότερα βλ. επίσης Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, Λονδίνο 1968.

⁴⁹ Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο 1971, 470 και υποσημ. 95. A.G. Savvides, *Byzantium in the Near East. Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of the Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 17, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1981, 124-125.

⁵⁰ Για πιθανά μέλη της ίδιας οικογένειας βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών* (μτφρ. MIET), Α', Αθήνα 1981, 281· Β', Αθήνα 1992, 524 (Θεόδωρος Με-

λιτηνιώτης, 14ος αι.), 328 (Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης, 13ος αι.). C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Λευκωσία 1982, 34, 146, 150 (Κωνστ. Μελιτηνιώτης).

⁵¹ N. Thierry, *La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 4, Παρίσι 2002. C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce, mémoire de Byzance*, Παρίσι 1997.

⁵² Cl. Cahen, *La première pénétration turque en Asie Mineure (2e moitié du XIe s.)*, *Byz* 18 (1948), 5-67.

⁵³ D. Jacoby, *Silk Crosses in Mediterranean, La Vie del Mediterraneo, Idee, uomini, agetti (secoli XI-XVI)* (επιμ. G. Airaldi), Genova 1997 (ανατύπωση στο: *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot - Birginton USA - Singapore - Sidney 2001, κεφ. X, 75-76).

⁵⁴ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism* (υποσημ. 49), 477.

⁵⁵ Γενικά βλ. G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1925-1942. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1962.

κότητα και την απλοποίηση των εκφραστικών μέσων (Karsi Kilise (1212), Tatlarin, Σαράντα Μάρτυρες της Σεβάστειας στη Suves (1216/7) και λίγα παραδείγματα εξαιρέσεων καλύτερης ποιότητας (μοναστήρι στο Gulsehir, Bezirana Kilise στο Περίστρεμα)⁵⁶. Αν και δεν εντοπίζονται παραδείγματα που προσφέρονται για άμεσες συγκρίσεις, το γενικότερο ύφος της επαρχιακής τέχνης που παράγεται εδώ δεν είναι έξω από την αίσθηση που αποπνέουν οι μικρογραφίες του χειρογράφου της Γενναδείου και δικαιολογούν το χαρακτήρα, την ποιότητα, το ύφος αλλά και τις επιδράσεις που έχει δεχθεί.

Από τα μνημεία αυτά του πρώτου μισού του 13ου αιώνα στην Καππαδοκία είναι χαρακτηριστική στις σωζόμενες επιγραφές⁵⁷ η μνεία του βυζαντινού αυτοκράτορα της Νίκαιας: οι τοιχογραφίες στον Άγιο Ιωάννη, το Karsi Kilise (1212), στην περιοχή του Gulsehir και πιθανότατα στους Σαράντα Μάρτυρες (1216/17) στην Ταμισό έγιναν *επὶ βασιλέοντος Θεοδόρου Λάσκαρη*⁵⁸. Αργότερα ωστόσο, στα τέλη του 13ου αιώνα, στην επιγραφή της Παναγίας Σπηλαιώτισσας στη Σίλλη της Λυκίας (1288/89)⁵⁹, όπως και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Beliserama της Καππαδοκίας (1283-1295)⁶⁰, απαντά η σύγχρονη μνεία του Σελτζούκου σουλτάνου «Μαχσούτι του Καϊκούση» ή «Μασούτη», του Masud B' (1282-1314), και του αυτοκράτορα του Βυζαντίου «κυρού Ανδρονίκου» Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Οι κτήτορες

του Αγίου Γεωργίου, η «κυρά Θαμάρη» και ο σύζυγός της(;) εμίρης Βασίλειος Παγούπης, θεωρείται ότι ανήκουν στην ανώτερη τάξη αξιωματούχων στην υπηρεσία του Σελτζούκου σουλτάνου. Σχεδόν μισό αιώνα νωρίτερα ο πρωτονοτάριος Βασίλειος Μελιτηνιώτης ανέφερε το Σελτζούκο σουλτάνο Καϊκουπάδη στο βιβλιογραφικό σημείωμα του χειρογράφου του, ως «ἁγίόν του αὐθέντη», ὅρος που φαίνεται να πρωτοχρησιμοποιείται αυτή την εποχή. Η ιστορικά δεδομένη συμβίωση των δύο κοινοτήτων στην Καππαδοκία εκδηλώνεται αρκετά νωρίς και με την κατοχή αξιωμάτων στην αυλή των Σελτζούκων από μέλη των χριστιανικών κοινοτήτων⁶¹, ανάμεσα στους οποίους και ο Μελιτηνιώτης.

Η αντιγραφή και διακόσμηση του χειρογράφου μας στην Καισάρεια δεν σημαίνει υποχρεωτικά, ωστόσο, τη λειτουργία οργανωμένων βιβλιογραφικών εργαστηρίων, αφού δεν σώζονται άλλα εικονογραφημένα ελληνικά χειρόγραφα του 13ου αιώνα από την πόλη αυτή. Η ύπαρξή του προϋποθέτει όμως την κυκλοφορία βυζαντινών χειρογράφων και έναν κύκλο εγγράμματων ελληνόφωνων χριστιανών⁶². Η επανάληψη του περιεχομένου του κολοφώνα στα αρμενικά, εκτός του ότι κατοχυρώνει τον ιδιοκτήτη του χειρογράφου, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός αρμενικού χριστιανικού πληθυσμού ή και δίγλωσσου⁶³.

Επιπλέον, το μεταγενέστερο αρμενικό σημείωμα βεβαι-

⁵⁶ Για τις τοιχογραφίες του 13ου αι. στην Καππαδοκία βλ. N. Thierry, *La peinture de Cappadoce au XIIIe siècle, archaïsme et contemporanéité*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 359-376. Η ίδια, *De la datation des églises de Cappadoce*, *BZ* 88 (1995), 449-452. Η ίδια, *L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe*, *DOP* 29 (1975), 105-109. Η ίδια, *La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge* (υποσημ. 51), 211-216. M. Restle, *Zum Stil kleinasiatischer Wandmalereien in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts*, *Studenica*, ό.π., 349-357. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce* (υποσημ. 51), 104-115.

⁵⁷ G. de Jerphanion, *Les inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée*, *OCF* 1 (1935), 239-241, 247.

⁵⁸ Στο ίδιο. C. Jolivet-Lévy, *Images et espace culturel à Byzance : l'exemple d'une église de Cappadoce (Karsi Kilise, 1212)*, *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Etudes comparées*, Byzantina Sorbonensia 18 (επιμ. M. Kaplan), Παρίσι 2001, 163-182, και ιδιαιτ. 167, πίν. I-XVI (ανατύπωση στο *Etudes cappadociennes*, Λονδίνο 2002, IX, 285-321).

⁵⁹ N. Bees, *Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria-Spiläotissa-Klosterkirche bei Sille (Lykaonien)*, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie*, 1, Βερολίνο-Wilmersdorf 1922, 7. K. Belke, *Galatien und Lykaonien*, TIB 4, Βιέννη 1984, 234-235. S. Eyice, Akmanastir (S. Chariton)

in der Nähe von Konya und die Höhlenkirchen von Sille, *ByzForsch* II (1967), 162-183, ιδιαιτ. 166.

⁶⁰ J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes cappadociennes*, *Byz* 23 (1963), 149-151, εις. 17, 29, 30. V. Laurent, *Note additionnelle. L'inscription de l'église Saint-Georges de Beliséràma*, *REB* 26 (1968), 367-371. Sp. Vryonis, *Another Note on the Inscription of the Church of Saint George of Beliserama*, *Βυζαντινά* 9 (1977), 11-23. Thierry, *L'art monumental byzantin*, ό.π. (υποσημ. 56), 106.

⁶¹ Sp. Vryonis, Jr, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, *DOP* 29 (1975), 41-71, ιδιαιτ. 61-62.

⁶² Αξιοσημείωτη η μαρτυρία του ελληνικού χειρογράφου της Bibliothèque Nationale, Coislin 263, το οποίο γράφηκε το 1059 από το μοναχό Θεόδουλο, πρεσβύτερο της Παναγίας του Σαλήμ, για τον πρωτοσπαθάρη και ύπατο Ευστάθιο Βοήλα «ἀμφότεροι Καππαδόκα». Βλ. H. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle*, Παρίσι 1891, 5-6, πίν. XXVI, 1. Leroy, *Les manuscrits syriaques* (υποσημ. 40), 97-98 υποσημ. 10.

⁶³ Η κυκλοφορία αρμενικών χειρογράφων στην Καισάρεια μπορεί να δικαιολογηθεί από τη μαρτυρία και άλλων χειρογράφων: ενός χαμένου σήμερα ευαγγελίου που αντέγραψε το 1222 ο *Hohannes* στην εκκλησία της Αγίας Μαρίνας και το οποίο βρισκόταν στην εκκλησία της Παναγίας στην Καισάρεια, και του ευαγγελίου που αντεγράφη το 1203 από τον Vardan και βρισκόταν στη

ώνει τη χρήση αυτού του χειρογράφου προσωπικά από τον ίδιο το γραφέα, το μικροσκοπικό μέγεθος του οποίου προδίδει και τον προορισμό του⁶⁴. Συγχρόνως, οι λειτουργικές ενδείξεις αλλά και οδηγίες για τη λειτουργική ανάγνωση των κειμένων του χειρογράφου υποδεικνύουν τη χρήση του και κατά τη θεία λειτουργία, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται πλήρως στις ανάγκες του κήτορα, ενός επιφανούς στελέχους της ελληνόφωνης χριστιανικής κοινότητας της Καισάρειας.

Το ευαγγέλιο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης 1.5, που γράφηκε από τον πρωτονοτάριο του Σελτζούκου σουλτάνου Βασίλειο Μελιτηνιώτη στην Καισάρεια της Καππαδοκίας και η αντιγραφή του οποίου ολοκληρώθηκε την 1η Μαΐου του 1226, υποδεικνύει τη διάθεση και κυκλοφορία βυζαντινών χειρογράφων στην περιοχή. Το περιεχόμενό του, πλούσιο σε κείμενα πεζά και έμμετρα, προλόγους, υποθέσεις και επιγράμματα, αποδεικνύει το ιδιαίτερο φιλολογικό ενδιαφέρον του γραφέα και κήτορα, ενώ η εξαιρετικά κομψή γραφή του συνεχίζει την παράδοση της βυζαντινής «μαρογαριτόπλεκτης». Η διακόσμησή του και οι μικρογραφίες του, επαρχιακές σε ποιότητα, αν και βασίζονται σε παλαιότερα βυζαντινά πρότυπα, φαίνεται ότι έχουν δεχθεί ποικίλες επιρ-

ροές από την τέχνη των χειρογράφων της γειτονικής αρμενικής Κιλικίας και συγχρόνως αντανακλούν το ύφος και την ποιότητα της εντόπιας καππαδοκικής παραγωγής έργων μνημειακής ζωγραφικής.

Όσον αφορά στα ορθογραφικά λάθη, τα οποία σε συνάρτηση με τον επαρχιακό χαρακτήρα των μικρογραφιών υπαγόρευσαν την αρνητική εισήγηση της επιτροπής ειδικών στα μέσα του 19ου αιώνα για την αγορά του χειρογράφου, διαπιστώνεται ότι αναλογικά δεν είναι περισσότερα από όσα θα ανέμενε κανείς από έναν λόγιο της εποχής. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν είναι πολύ περισσότερα από αυτά που και σήμερα παρατηρούνται σε κείμενα κοινωνιών, όπου έχει θεσπιστεί η υποχρεωτική εκπαίδευση⁶⁵. Η οπτική της επιστήμης έχει εξάλλου τόσο πολύ διαφοροποιηθεί, ώστε το ευαγγέλιο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης 1.5 μπορεί πλέον επαναξιολογούμενο να χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερος σημαντικό και ενδιαφέρον, εφόσον αποτελεί το μοναδικό και το αντιπροσωπευτικότερο έργο βιβλιογραφικής παραγωγής των χριστιανικών κοινοτήτων της Καισάρειας την εποχή των Σελτζούκων σουλτάνων κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ (ΣΤΙΧΟΙ) ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ 1.5

Επιγράμματα στον ευαγγελιστή Ματθαίο

Αριθ. I (φ. 7v)

Τὸν ἐκ τελωνῶν θαύμασον θεηγόρον / ἐναγγελιστὰ πρῶτον
ἐκλελεγμένον / ὀλεθρίον λοιπόντα κέρδος χρημάτων / καὶ
ζῶντα κερδάναντα θ(εὸ)ν λόγον / ἔθνη θανατεύσαντα καὶ
κόσμον / καλῶς τελωνήσαντα καὶ σωτηρίως. / Ματθαῖος
οὗτος· ὃς διδάσκει συγγράφων· ὡς ἐν σαγήνῃ τῇ θεοπλόκῳ
βίβλῳ / πλέκων τὰ θεῖα τοῦ κενωθέντος λόγου / καὶ σάρκα
προ<σ>λαβόντος ἐκ τῆς παρθένου / τῷ ζῶντι καὶ τρέφοντι τὰς
ψυχ(ὰς) λόγῳ / ζῶντῃ πρὸς εὐσέβειαν ἀν(θρώπ)ων γένους.

Αριθ. II (φ. 8r)

Ὑπερ θελήσας ὠφέλια τῆς βίβλου / ὅλως ἐφευρεῖν τῆς πα-

ρούσης ὡς θέμης / διέλθε ταύτης νουνεχῶς κ(αὶ) πολλάκις /
ὅπως τρυγῆσης καρπὸν τῶν νοημάτων / καὶ πασαν ἄλλην
ψυχικὴν ἐνταξίαν· / πλήρον γάρ ἐστιν ἡδέων ἡδυσμάτων /
τῶν ἡδυνόντων νοῦν ὁμοῦ καὶ τ(ας) φρέν(ας)· ἐν οἷς σεαυτὸν
εὐφράνας κατ' ἀξίαν / εὖροις ὀρεκτῶν τῶν ἄνω μετουσίαν.

Αριθ. III (φ. 54r)

Ματθ(αῖος) ἐξέφηνε σάρκωσιν θείαν / Ματθαίου τόδε ἔργον
ἀριστοπόνοιο τελώνου, / ὃς τόκον ἔφρασε θεῖον ἀπειρογά-
μοιο γυναικός, / ἥ τεκεν ἄσπορον υἱὸν ὃν οὐ χ' ἄδεν οὐρανὸς
εὐρύς, / Χ(ριστό)ν ἀειζῶντα, θ(εὸ)ν βροτὸν αὐτὸν εόντα.

μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καισάρεια, αριθ. 12. Βλ. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom* (υπόσημ. 32), 38, 43 υπόσημ. 50.

⁶⁴ A. Weyl Carr, *Diminutive Byzantine Manuscripts, Codices Manuscripti* 6, 1980 (ανατύπωση στο *Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades*, Variorum Collected Studies, Ashgate 2005, 135-136).

⁶⁵ Βλ. αντιστοίχως N. Oikonomides, *Literacy in Thirteenth -Century Byzantium. An Example from Western Asia Minor*, *To Ελληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, I (επιμ. J.S. Langdon - St.W. Reinert - J. Stanojevic Allen - Chr. P. Ioannides, Honorary Editor-in-Chief Milton V. Anastos), New Rochelle, Νέα Υόρκη 1993, 253-265 και ιδίαι. 163.

Επιγράμματα στον ευαγγελιστή Μάρκο

Αριθ. IV (φ. 52v)

Υἱὸν Πέτρον τὸν Μάρκον ἡ θεῖα χάρις / τίθησιν ἄλλην ἀραγε-
στάτην πέτραν / κρηπίδα καὶ σφραγίδα τῆς ἐκκλησίας / ἐναγ-
γελιστὴν δεύτερον θεηγόρον, / ἐξ οὗ μῦθεῖς τῶν θεοπρεπε-
στάτων / ἔργον Ἰ(ησοῦ) σκέπτεται τὸ βιβλίον / υἱὸν θ(εοῦ) τὸν
Χ(ριστό)ν ἐκ προοίμιων / λαμπρῶς διδάσκων καὶ σοφῶς ἀνα-
γράφων.

Αριθ. V (φ. 84r)

Ὅσα περὶ Χριστοὶ ὁ θεηγόρος ἔνθεα Πέτρος / κηρύσσω
ἐδίδασκεν ἀπὸ στομάτων ἐρετίμων, / ἐνθάδε Μάρκος ἄγειρε
καὶ ἐν σελίδεσιν ἔθηκε, / τούνεκα καὶ μερόπεσσιν εὐάγγελος
ἄλλος ἐδείχθη.

Επιγράμματα στον ευαγγελιστή Λουκά

Αριθ. VI (φ. 82v-83r)

Ζωῆς τὸν ἄρτον Χ(ριστό)ν ἡξιωμένος / φαγεῖν ταφοῖς λάμψα-
ντα τῆς τριμῆρου / εὐαγγελιστῆς τυγχάνη Λουκάς τρίτος / ὃ
Παῦλος αὐτὸς οὐ(ρα)νὸν φθάσας τρίτον / καὶ τὴν ἄνωθεν τῶν
ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον / λόγων ἀκοῦσας ἐκμνεῖ θεωρίαν. / οἷον
ὁ Λουκάς ἐντυχεῖ διδασκάλων / οὕτως ἄνωθεν οὗτός ἡκρι-
βωμένος / τα θεῖα θεῖος ἱστορεῖ δεδειγμένος / ὁ ῥήτωρ περὶ-
πνους, πάνσοφος θεηγόρος.

Αριθ. VII (φ. 130v)

Λουκάς ἡπίοθνος ἀκεστορίας ἐπίστωρ, / ἀθανάτου χριστοὶ
ὁ γένος καὶ θέσκελα ἔργα / ἀτρεκέως κατέλεξεν ὡς θάνεν
ἄμμεσαώσας / καὶ πάλιν ἐκ τύμβου ὁ θορῶν, μερόπεσσιν ἐδεί-
χθη, / ἐνδένδ' οὐ(ρα)νίην ὑπὲρ ἄντυγα π(ατ)ρι φαάνθη.

Επιγράμματα στον ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο

Αριθ. VIII (φ. 130r)

Ὁ παρθένος τί τὸν τεκόντα τὸν κάτω / λοιπ(ῶ)ν τεκόντα τὸν
θ(εο)ν κτᾶται μόνον / ὡς παρθένος γὰρ πρὸς τὸν ἐκ τῆς παρ-
θένου / καλοῦντα Χ(ριστό)ν οἷα συγκενῆς τρέχει / ἐντεύθεν
εἰς τὸ στήθος αὐτοῦ γνησίως / πεσῶν ἐκεῖθεν τὴν ἄβυσσον
λαμβάνει / γνώσεως καὶ πάντα πλουτεῖ κόσμον / μυστηρίων
ἄγνωστα καὶ τοῖς ἀγγέλοις. / θεηγόρος τέταρτος οὖν Ἰωάννης
/ ἐναγγελισταῖς. ἄλλ' ἐν ὕψει δογμάτων / πρῶτος μέγιστος
ἄκρος ἀρχὴ καὶ τέλος.

Αριθ. IX (φ. 130v)

Φθογγεῖς θεόφωνος Ἰω(άννης) πανάριστος / πρῶτοτόκου
σοφίης ὑπὲρ ἄρχιον ἐν ἀρχῇ / πρωτοφανῇ γε[νε]τῆρα θ(εο)ν
ἀντογένεθλον. ἄλλα / λόγον γράφων ἄρρητον ὁ βροντ(ή)ς
γόνος / βροτοὺς ἔδειξε προσκυνητὰς τοῦ λόγ(ου) / βροντῶν ὁ
βροντῆς υἱὸς ἡγαπημένος / ἐκ τῆς ἄνωθεν μυστικῆς θεωρίας /
ὡς ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς θ(εο)ν θ(εο)ς λόγος / βροτοὺς θεωρηγεῖ
τοῖς θεοφθόγοις λόγοις / βροντῆς γόνος οὐ πὺρ ἀπαστρά-
πτεις λόγῳ / κρουνοὺς πυρὸς γὰρ στέρνα βλύζει δεσπότην.

Αριθ. X (φ. 131v)

Βροντῆς τὸν υἱὸν ἀστραπὴν τὴν τοῦ λόγου / ὄρων σε γρα-
πτῶν φωτιοῦμαι τοὺς νόας / οὐ γὰρ προῶσας πυρὸς ἀφρά-
στων λόγων / φθάνει λῦσαι τὸν κόσμον ἐκ σκότους πλάνης.

Επίγραμμα στους τέσσερις ευαγγελιστές

Αριθ. XI (φ. 166r)

Ἡ τετράς ὧδε τῶν μαθητῶν τοῦ Λόγου / ἐκχεῖ τὸ ρεῦμα τῶν
ἀειρρῶτων λόγων / τοῖνυν ὁ διψῶν μὴ κατόκνει τοῦ πίνειν /
ψυχὰς κατάρδει καὶ ποτίζει τὰς φρένας.

Angeliki Mitsani

THE ILLUSTRATED GOSPELBOOK OF BASIL MELITENIOTES (CAESARIA, 1226)

The recent exhibition of manuscripts in the Gennadius Library, Athens, and the organization of a related one-day colloquium in memory of G. Galavaris and M. Manoussakas, occasioned a re-examination and overall re-assessment of the Library's gospel book Gennadius ms 1.5.

This is a tiny manuscript that was copied in 1226 at Caesaria in Cappadocia by Basil Meliteniotes, *protonotarios* (chief

notary) of the Seljuk Sultan Kaikobad, son of Giyath Kaïhosru, as the colophon (f. 166r-v) informs us, which makes it of particular historical interest. Kaikobad can be identified as Alaeddin Kaikobad I (1220-1237), and his father as Giyath al-Din Kaihosru I (1192-1197 and 1204-1211). A later Armenian colophon, which repeats the information given in the Greek one, specifies that the manu-

script was intended for the personal use of its scribe-patron and adds to the significance of the location in which the manuscript was found.

In addition to the four gospels, the codex includes a series of prose and metrical texts, prologues, *hypotheses* and epigrams, something not uncommon in Byzantine manuscripts. Nevertheless the amount, variety and completeness point on the one hand to particular literary interests on the part of the scribe and, on the other, to the availability and use of the necessary Byzantine models. The script, an exceptionally elegant minuscule, is a version of Byzantine *Perlschrift* found in Asia Minor.

The manuscript is decorated with four rectangular headpieces, three decorative frames for the Letter of Eusebios and eight for the Canon Tables of the Gospels, while a simple line frames the 'Note of St. Epiphanius'. This decoration is rather ineptly executed and viewed in conjunction with the limited palette and range of ornament, it might even be attributed to the scribe himself. The illustration is completed by four full-page miniatures of the Evangelists with the corresponding symbols on the facing pages. The figures of Matthew (fol. 9v), Mark (fol. 55v), Luke (fol. 85v) and John the Theologian (fol. 132v) take the form of author portraits. Seated on high-backed thrones and framed by buildings, they have two variants: the evangelist writing and the evangelist dipping his pen into an inkwell. The evangelist symbols, which are depicted here according to the correspondence described in the text identified by inscription as 'Note of St. Epiphanius' are painted in the outer margins of the folios containing the beginning of each gospel. They are marked by extreme stylization.

The decoration and the miniatures of the manuscript are provincial in quality and their principal characteristics are linearity, intense expressiveness, rich architectural back-

grounds and pastel colours. Although based on earlier Byzantine models, they show a variety of influences from the art of manuscripts in neighbouring Armenian Cilicia, whilst at the same time exuding the spirit of local Cappadocian works in monumental painting.

The miniatures of the Gennadius Library gospel book share the same iconographic types, the form of the footstools, the kinds of buildings in the architectural backgrounds and, primarily, the palette of the manuscripts in the 'Decorative Style' (formerly 'Nicaea School') group, now thought to originate from Cyprus. However, these differ fundamentally from the Gennadius manuscript as regards the script, their decorative arrangement and their more luxurious decoration, and above all in the superior quality of the drawing.

The Gennadius manuscript displays similarities with Armenian manuscripts of the first half of the thirteenth century with regard to the linearity, the rendering of the perspective of the buildings, the well burnished gold of the ground of the miniatures, as well as the depiction of the Evangelists symbols in the margins of the manuscript. The especially small size of the Gennadius manuscript and the playful alternation of the colours of the inks in the colophon, a feature of Armenian manuscripts, could also be ascribed to the influence of Armenian Cilicia.

In a more general way the miniatures in the Gennadius manuscript reflect the style of works of monumental painting in Cappadocia, which reappears from the early thirteenth century, and justify their character, quality and local influences.

The Gennadius Library Gospel Book 1.5, copied by Basil Meliteniotes, *protonotarios* of a Seljuk sultan, in 1226, is a unique work, representative of the manuscript production of Christian Caesaria in the time of the Seljuk Sultanate of Rum, which is what makes it so interesting.